

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/24/17-21>

Xatirə Xələfli

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
khalafli@mail.ru

Flora Tağıyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
flora-tagiyeva@mail.ru

Vaqif Vəkilov

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb elmləri doktoru
vekilov.vaqif@inbox.ru

Cavanşir Rəhimov

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
javanshir rahimov@mail.ru

Dəstə Qasimova

Azərbaycan Tibb Universiteti
qasimova dasta@gmail.com

EPİDEMİOLOGİYANIN İNKİŞAFININ QISA TARİXİ

Xülasə

Məqalədə infeksiyon və qeyri-infeksiyon xəstəliklərin epidemiologiyasının tarixinə dair qısa məlumatlar verilmiş və son illər bu xəstəliklərin öyrənilməsi üzrə əldə edilən uğurlar və təcrübə paylaşılmışdır. Son illər bütün xəstəliklərin populyasiya səviyyəsində öyrənilməsinin ümumi prinsipləri və metodiki əsasları işlənib hazırlanmışdır. Bu məqsədlə epidemiologiya terminindən geniş istifadə olunur. Bakterioloji kəşflərdən sonra bir əsrlik inkişaf dövründə epidemiologiya - epidemik prosesin qanunauyğunluqlarını öyrənən bir elm kimi formalaşmışdır. Epidemiologiyanın epidemiya haqqında elm kimi formalaşması qədim təbabətin yaranması dövrü ilə eyni vaxta təsadüf edir.

İlkin olaraq epidemiologiya yoluxucu xəstəlikləri öyrənən elm kimi təşəkkül tapmışdır. Lakin sonralar burada istifadə edilən metodlar qeyri-infeksiyon xəstəliklərin öyrənilməsində də tətbiq olunmağa başladı. Bunun nəticəsində «yoluxucu xəstəliklərin epidemiologiyası» və «qeyri-yoluxucu xəstəliklərin epidemiologiyası» anlayışı formalaşdı ki, onların hər ikisinin məqsəd və vəzifələri eynidir.

Açar sözlər: epidemiologiya, profilaktika, qeyri-yoluxucu xəstəliklər, diaqnostika, yoluxucu xəstəliklər, epidemioloji aspektlər, epidemioloji nəzarət

Khatira Khalafli

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
khalafli@mail.ru

Flora Taghiyeva

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
flora-tagiyeva@mail.ru

Vagif Vakilov

Azerbaijan Medical University
Doctor of Medical Sciences

Javanshir Rahimov

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
javanshir rahimov@mail.ru

Daste Gasimova

Azerbaijan Medical University
qasimova dasta@gmail.com

A brief history of the development of epidemiology

Abstract

The article provides brief information on the history of the epidemiology of infectious and non-infectious diseases and shares the achievements and experience of studying these diseases in recent years. In recent years, the general principles and methodological bases of studying all diseases at the population level have been developed. For this purpose, the term epidemiology is widely used. After the bacteriological discoveries, epidemiology was formed as a science that studies the regularities of the epidemic process during a century of development. The formation of epidemiology as a science about epidemics coincides with the period of the emergence of ancient medicine. Initially, epidemiology was formed as a science that studies infectious diseases. But later, the methods used here began to be applied in the study of non-infectious diseases. As a result, the concepts of "epidemiology of infectious diseases" and "epidemiology of non-infectious diseases" were formed, both of which have the same goals and objectives.

Keywords: *epidemiology, prevention, non-infectious diseases, diagnostics, infectious diseases, epidemiological aspects, epidemiological control*

Giriş

Epidemiologiya insanın yoluxucu xəstəliklərinin yaranması, yayılması və profilaktikası qanunauyğunluqlarını öyrənən elmdir. Onun maraq dairəsinə törədicinin təbiətdə saxlanması, kollektiv immunitetin formalaşması, insanların fəaliyyətinin infeksiyanın yayılmasına təsiri, yoluxucu xəstəliklərin təkamülü və yeni törədicilərin yaranması kimi məsələlər daxildir. Bəşəriyyət tarix boyu kütləvi, bəzən isə dağıcı yoluxucu xəstəliklərlə qarşılaşmışdır. Müəyyən illərdə insanların yoluxucu xəstəliklərdən ölüm göstəricisi 70%-ə çatmışdır. Yoluxucu xəstəliklərin vurduğu zərəri təsəvvürə gətirmək üçün təkcə onu demək kifayətdir ki, 1918-1919-cu illərdə grip pandemiyası dövründə dünyada 20 mln. insan məhv olmuşdur. İqtisadi cəhətdən geri qalmış, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ölümün səbəbləri içərisində əvvəlki kimi infeksiyaların xüsusi çəkisi yüksəkdir (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 24).

İlkin olaraq epidemiologiya yoluxucu xəstəlikləri öyrənən elm kimi təşəkkül tapmışdır. Lakin sonralar burada istifadə edilən metodlar qeyri-infeksiyon xəstəliklərin öyrənilməsində də tətbiq olunmağa başladı. Bunun nəticəsində «yoluxucu xəstəliklərin epidemiologiyası» və «qeyri-yoluxucu xəstəliklərin epidemiologiyası» anlayışı formalaşdı ki, onların hər ikisinin məqsəd və vəzifələri eynidir. «Epidemiologiya» terminin bir çox tərifləri verilmişdir. Ən yaxşısı Last J.M. (1988) tərəfindən verilmişdir: «Epidemiologiya cəmiyyətdə xəstəliklərin baş verməsinin səbəblərinin və yayılmasının xüsusiyyətlərini öyrənən elm olub alınmış bilikləri səhiyyənin problemlərinin həll edilməsi üçün tətbiq edir» (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 26).

Epidemiologiyanın epidemiya haqqında elm kimi formalaşması qədim təbabətin yaranması dövrü ilə eyni vaxta təsadüf edir. Epidemiya termini («Epi»-üzərində + «demos»-xalq) müəyyən ərazidə əvvəllər qeyd olunmayan yoluxucu xəstəliyin yaranması və artması kimi başa düşülür. Yoluxucu xəstəliklər haqqında dəqiq məlumat bizə eradan 4000-3000 il əvvəl rast gəlik, ancaq yoluxucu xəstəliklərin əksəriyyətinin törədicilərinin insan bədəninə uyğunlaşması insanın şüurlu növü kimi (H.sapiens) yaranması vaxtına düşür. Qədim Misirdən qalmış papiruslarda b.e.ə. 3700-3710-cu illərdə təbii çiçəyə oxşar xəstəliyin olması haqqında qeydlər vardır; cüzam xəstəliyi

haqqında ilk məlumatlar orada b.e.ə. 3000-2500-cü illərdə verilmişdir. Yoluxucu xəstəliklərin yaranma səbəbi ilkin olaraq bir çox qədim dövlətlərdə din ilə əlaqələndirilirdi. Epidemiyə allahın qəzəbi kimi şərh edilirdi və onun qarşısının alınmasının qeyri-mümkün olmasına inam yaradılırdı. Bizim eradan əvvəl 1120-ci ildə Misirdən köçürülmüş yəhudilər arasında taun epidemiyası haqqında qədim dini sənədlərdə qeydlər vardır. Taun xəstəliyinin siçovullarla əlaqəsi haqqında qədim hindlilərin müqəddəs kitabında məlumat verilərək göstərilir ki, əgər «damdan siçovul düşüb ölsə, bu, taunun yaxında olmasını göstərir». Bir çox yoluxucu xəstəliklər haqqında ilk məlumatlara Hippokratın əsərlərində (b.e.ə. 460-377-ci illər) («Hava, su, yer», «Epidemiyalar», I-VII kitablar və s.) rast gəlik (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 28).

«Epidemik konstitusiya («miazmatik») nəzəriyyəsi ilə Hippokrat b.e.ə. 460-377-ci ildə «Epidemiologiya» terminini təbabətə gətirmişdir. O, bu terminlə bu və ya digər ərazilərdə bir sıra epidemiyaların inkişaf etməsini izah etmişdir. Alim epidemiyaları iqlim, davranış, atmosfer və digər təsirlərlə əlaqələndirmiş, həmçinin onların müxtəlif təbii hadisələrdən: vulkan püskürməsi, daşqınlar və s. asılı olaraq baş verdiyini söyləmişdir.

Orta əsrlərdə yoluxucu xəstəliklərin geniş yayılmasına baxmayaraq epidemiyaların öyrənilməsində yenilik qeydə alınmır. Dindarlar bu sahədə yeni fikirlərin əmələ gəlməsinin qarşısını alaraq qədim dövrlərdə tətbiq olunan tədbirlərin həyata keçirilməsinə maneçilik törədirdilər. İntibah dövründə (XIV-XV əsr) körkəmli İtalyan həkimi, astronomu Ciralamo Frakastro (1478-1553) öz kitabında («kontagiyalar, kontagioz xəstəliklər və onların müalicəsi») ilk dəfə epidemik xəstəliklərin yaranması və inkişafı haqqında nəzəriyyə yaratmağa cəhd göstərmişdir. 1546 il-cı ildə yazılmış bu kitabda o, dahi uzaqgörənliklə yoluxucu xəstəliklərdə (təbii çiçək, taun, qızılca, quduzluq, cüzam və s.) canlı törədicilərin əhəmiyyətini göstərərək qeyd edir ki, onlar artmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Onlar xəstənin əşyaları ilə birbaşa təmasda olduqda, hətta hava vasitəsilə yayılırlar. Sonralar, sənaye inqilabı dövründə (XVI-XVIII əsrdə) epidemiologiyanın sərbəst tibb elminə çevrilməsində rol oynayan təbiət elmində yerinə yetirilən elmi işlərin sayı artdı (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 24). Həmin dövrdə yaranmış əlverişli şərait yeni bir elmin - bakteriologiyanın meydana gəlməsinə, bu da öz növbəsində bütün tibb elminin, eləcə də yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə sahəsində elmi və təcrübi fəaliyyət imkanına malik bir elmin – epidemiologiyanın tərəqqisinə təkan verdi. O dövrün alimləri arasında yoluxucu xəstəliklərin təbiətini izah edən biri-birinə zidd iki fikir tərəfdarları mövcud idi: 1) miazmatiklər, 2) kontagionistlər.

Birincilər (miazmatiklər) hesab edirlər ki, epidemiyanın əmələ gəlməsi iqlimdən asılı olan atmosferin «epidemik konstitusiyalar»ının dəyişməsindən asılıdır. Müəyyən şəraitlərdə «zərərli başlanğıc» (miazmalar) torpaqda artır, havaya yayılaraq insanları yoluxdurur və xəstəlik əmələ gətirirlər. Təbabətdə bu istiqamətin tərəfdarı məşhur ingilis həkimi Tomas Saydenham (1524-1689) idi. O, yoluxucu xəstəliklərin müalicəsi ilə məşğul olarkən qızılca, göyöskürək, təbii çiçək, vəba, skarlatina, malyariya və başqa yoluxucu xəstəliklərin geniş təsvirini vermişdir (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2020: 122). Saydenham «Epidemik konstitusiya» və ya miazmatik-kontagioz nəzəriyyədə (1624-1639) göstərmişdir ki, epidemik xəstəlikləri törədən «başlanğıc» amil çürüyən maddələrdə əmələ gəlir. Bu nəzəriyyə «mikrobların özbaşına yaranması» haqqında olan baxışlarla birlikdə və epidemiyaların «konstitusional» təbiətini etiraf edən «epidemik konstitusiya» nəzəriyyəsini tamamlayaraq xəstəliklərin yaranmasında, yoluxmuş şəxslər və çirkli əşyalar vasitəsilə ötürülməsində onların rolunu təsdiq etmişdir. Miazmatik kontagioz nəzəriyyə XIX əsrin sonuna qədər hökm sürmüşdür.

İkincilərin (kontagionistlər) fikrincə, xəstəlik xəstənin bədənində artan «kontagiyaya» və xarici mühitə ifraz olunan canlılar (kontagiyalar) tərəfindən törədilir. Bu fikrin müəllifi görkəmli rus həkimi Danilo Samoyloviç idi (1744-1805).

Epidemiologiyanın inkişafında ingilis həkimi E.Cenner (1749-1823) tərəfindən inək çiçəyi ilə insanların peyvənd edilməsi faktının böyük köməyi oldu. Bununla yanaşı XIX əsrin ikinci yarısında L.Paster (1822-1825), İ.İ.Meçnikov (1845-1916), R.Kox (1843-1910), D.İ.İvanovskinin (1864-1920) apardığı elmi işlərin sayəsində mikrobiologiyanın sürətlə inkişaf etməsi yoluxucu xəstə-

təliklərin epidemiologiyasında hazırda mövcud olan müasir fikirlər təsdiq edildi (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 26).

Epidemik xəstəliklərin səbəbi – canlı orqanizmlərdir (contagium virum) - onun tərəfdarları belə hesab edirdilər ki, həmin orqanizmlər xəstələrdən sağlam şəxslərə ötürülür (Bhopal, 2003: 127). Bu məlumatlara b.e.ə. 430-cu ildə baş vermiş «öldürücü xəstəliyin» təsvirində rast gəlmək olar. Bioloji amillər nəzəriyyəsi ilk olaraq toyuq vəbasının, doğuşdansonrakı qızdırmanın, irinli abseslərin, osteomielitlərin törədicilərini aşkar edən L.Paster yoluxucu xəstəliklərin: məsələn, qayıdan yatalağın (1873), cüzamın (1874), qarın yatalağının (1880), vərəmin, manqo (1882), vəbanın, difteriyanın, tetanusun (1883-1884), bruselyozun (1886), taunun (1894), botulizmin, dizenteriyanın və s. mikrobların təbiətli olmasını sübuta yetirən faktlar gətirmişdir. Bəzən belə hesab edirlər ki, bakteriologiyada baş vermiş kəşflər epidemiologiyada da inqilaba səbəb olmuşdur (Gordis, 1996: 25). Ancaq bu, tək epidemiologiyanın deyil, bütünlüklə təbabətin nailiyyəti idi. İnkişaf edən yeni tibb elminin - bakteriologiyanın təsiri altında yoluxucu xəstəliklər haqqında təlim işlənilib hazırlandı. Həmçinin yeni tibb elmləri: immunologiya, yoluxucu xəstəliklərin klinikası meydana gəldi (Murray, 1997: 1498).

Epidemiologiyanın canlanması yeni tibb elmlərinin müvəffəqiyyətləri sayəsində baş verdi. Bu müvəffəqiyyətlər XX əsrin görkəmli alimlərindən olan D.K.Zabolotni (1866-1929), L.V.Qromaşevski (1887-1980), V.A.Başenin (1882-1978), Y.N.Pavlovskinin (1884-1969) apardığı işlərin nəticəsində qazanılmışdır. D.K.Zabolotni sovet epidemiologiyasının banisidir, ilk «Epidemiologiyanın əsasları» (1927) kitabının müəllifidir. Epidemiologiyanın sonrakı inkişafı bir neçə onilliklər ərzində 3 məktəbin rəhbərləri L.V.Qromaşevski, V.A.Başenin və Y.N.Pavlovskinin adları ilə bağlıdır (Osipov, 2004: 56). L.V.Qromaşevski - epidemiologiyanın inkişafının qeyri-ənənəvi yolunun tərəfdarı idi. Onun əsas müayinə üsulu yoluxucu xəstəlikləri öyrənən biliklərin sintezidir. Burada epidemiologiyanın sintetik rolu öz əksini tapmışdır (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 24). Müəllif epidemiya məfhumunu yoluxucu xəstələnmə ilə məhdudlaşdırır və onu 2 hissəyə bölür:

a) dar mənada «epidemiya» məfhumu epidemiyanın əvvəlki təyinatına uyğundur, b) bununla yanaşı, epidemiyanı geniş mənada və ya epidemik proses anlayışı kimi izah edir. O, həmçinin epidemiologiyayı nəinki epidemiyalar haqqında elm kimi (dar mənada), eləcə də epidemik proses və onun bütün təzahürləri (yoluxucu xəstəliklərin epidemiyalarından tutmuş tək-tək xəstələnmələrə qədər) haqqında elm kimi müəyyən edir.

V.A.Başenin epidemiologiyaya ənənəvi baxımdan yanaşmışdır: o, yoluxucu xəstəliklərin baş verməsinin və yayılmasının qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq üçün xəstəliklərin səviyyəsini, quruluşunu və hərəkətini öyrənmişdir. Alim epidemiologiyayı yalnız yoluxucu xəstəliklərlə məhdudlaşdırmırdı. Y.N.Pavlovski epidemiologiyaya ilə parazitologiyanın kəsişdiyi sahədə epidemioloji müayinəni inkişaf etdirdi. O, əsas diqqətini mənbəyi vəhşi heyvanlar, keçiricisi buğumayaqlılar olan yoluxucu xəstəliklərə cəlb etmişdir (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 28).

Nəticə

XX əsrin aparıcı epidemioloqlarından sayılan V.D.Belyakov yoluxucu xəstəliklərin epidemiologiyasını əhəlinin ayrı-ayrı qruplarının xəstələnməsinin qarşısının alınması, ümumi əhəlinin xəstələnmə göstəricilərinin azaldılması və ayrı-ayrı infeksiyaların ləğv edilməsi üzrə nəzəri, metodik, təşkilati və praktik biliklərin, metodların və vasitələrin sistemi kimi müəyyən etmişdir (Gordis, 1996).

Xaricdə epidemiologiya – konkret populyasiyaların sağlamlığını və xəstələnmə vəziyyətlərinin paylanmasını, həmçinin onları şərtləndirən amilləri öyrənən və əldə olunmuş bilikləri patoloji hallarla mübarizədə tətbiq edən elm kimi təyin edilir (Oxford Textbook of Public Health, 2002: 12). Beləliklə, xaricdə epidemiologiya həm yoluxucu, həm də somatik xəstələnməni öyrənən elm kimi nəzərdən keçirilir. Son onillikdə bir çox tibb elmlərində populyasiya yanaşma məfhumu qəbul edilmişdir. Bunun nəticəsində qeyri-yoluxucu xəstəliklərin epidemiologiyası anlayışı meydana gəldi. Bu, bir çox elmi mübahisələrə səbəb oldu. Lakin həyat özü bu məsələni həll etdi və epidemiologiya termini yeni, daha geniş mənada tibb elmi və təcrübəsinə daxil oldu. Epidemiologiyanın ümumtibb elmi olması bir daha təsdiq edildi.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, İ.Ə., Xələfli, X.N., Tağıyeva, F.Ş. (2022). Epidemiologiya (Milli rəhbərlik). Bakı.
2. Ağayev, İ.Ə., Xələfli, X.N., Tağıyeva, F.Ş. (2022). Qeyri-infeksiyon xəstəliklərin epidemiologiyası. Bakı.
3. Ağayev, İ.Ə., Xələfli, X.N., Tağıyeva, F.Ş. (2020). Azərbaycanda infeksiyon xəstələnmənin yekun göstəricilərinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Tibb Jurnalı.
4. Bhopal, R. (2003). Concepts of Epidemiology. NY: Oxford University Press.
5. Murray, C.J., Lopez, A.D. (1997). Alternative projections of mortality and disability by course 1990-2020: Global burden of disease study. Lancet.
6. Osipov, S.G. (2004). Cooperation between HPH and schools: The Russian experience with Health Promotion for Children and Youth. 12 th International Conference on Health Promoting Hospitals.
7. Gordis, L. (1996). Epidemiology. Philadelphia: Saunders.
8. Oxford Textbook of Public Health. (2002). In Detels, J.McEwen, R.Beaglehole, H.Tanaca. Oxford University Press.

Göndərilib: 10.03.2023

Qəbul edilib: 03.05.2023